

²¹ Фисенко В. А. О происхождении и хронологии катакомбной культуры. Учебное пособие по курсу истории СССР. — Саратов, 1966, с. 10—36.

²² Клейн Л. С. Обоснование миграционной гипотезы происхождения катакомбной культуры. — Вестн. Ленингр. ун-та, 1962, № 2, с. 73—86; Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1968, с. 10.

²³ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Подніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 79—93.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понингуля. Киев, 1977, с. 32—33.

²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье..., с. 57—58.

²⁶ Либеров П. Д. Древняя история населения Подонья: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 1971, с. 20.

²⁷ Прякин А. Д. Поселения катакомбного времени..., с. 79; Матвеев Ю. П. История населения..., с. 18.

Е. А. МОЛЕВ

Боспорське місто Кітей IV—III ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 1970—1981 рр.)

Місто Кітей знаходилося в центрі вузької рівнини, яка простягається з південного заходу на північний схід, на південній околиці європейського Боспору (рис. 1). Рівнина обмежена з півночі та заходу неви-

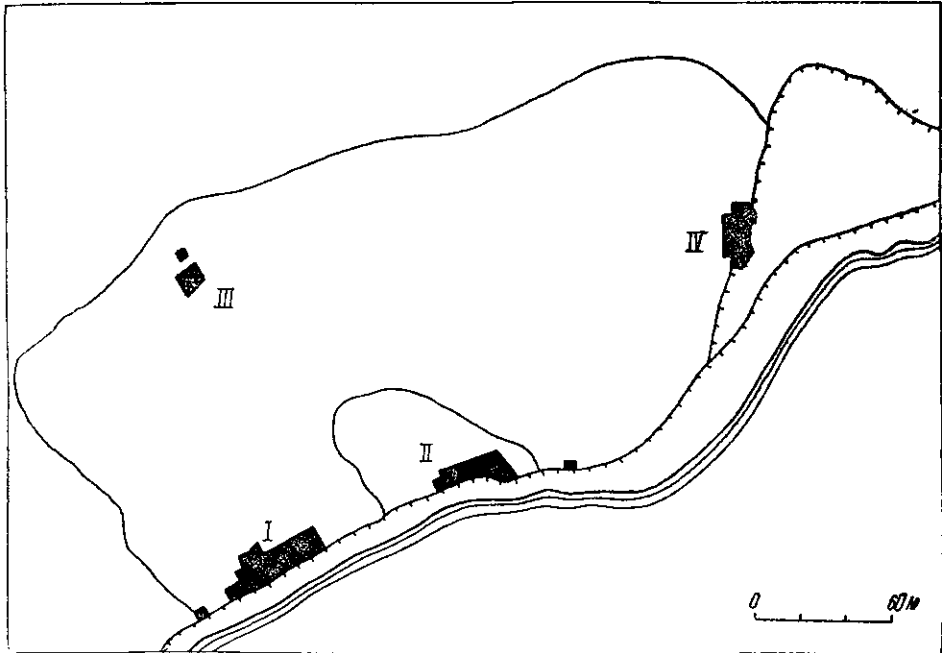

Рис. 1. Кітей. План городища і некрополя (римськими цифрами позначено номери розкопів).

сокими скелястими кряжами, де трапилися залишки кількох сільських поселень і некрополів. На східній околиці поблизу входу у Боспор Кімерійський, очевидно, локалізувалася Акра. Тут виявлено зольник VI—V ст. до н. е.¹

Назва міста, очевидно, грецька і походить від слова *τό κῦτος*, яке означає «випуклість», «вигин», «кривизна»². Ця назва могла бути символічною, якщо врахувати місцезнаходження міста за вигином мису Такіль, при виході з Боспору Кімерійського в Понт Евксінський. Підтвердженням грецького походження назви міста можуть бути назви міст на Криті і в Колхиді. Слово «Кітей» неодноразово знаходимо і в

чисто грецькому циклі легенд про аргонавтів. Врешті, один із найраніших авторів периплів Понта Евксінського Псевдо-Скілак прямо називає Кітей еллінським містом. Враховуючи, що для грецької оронімії характерна наявність одних і тих же назв у різних місцевостях³, можна не сумніватися в грецькому походженні назви «Кітей».

У Переплі Аноніма відзначається, що Кітей раніше називався Кідеаками. Можливо, що ця назва була помилкою переписувача, як вважав В. В. Латишев⁴, але не виключено, що це була місцева назва поселення, яке існувало тут до приходу греків. Суфікс «ака», який свідчить про іранське походження цієї назви⁵, дає можливість пов'язати його із скіфським населенням Східного Криму.

Кітей згадується як місто античними авторами, які жили в період з IV ст. до н. е. до VI ст. н. е.⁶ Очевидно, це одне із визначних поселень, яке відіграло важливу роль у житті держави протягом всієї історії. На жаль, античні автори лише повідомляють про локалізацію міста і не торкаються питань його політичного, економічного і культурного життя. Цю прогалину частково заповнюють матеріали археологічних досліджень.

Вивчення міста Кітея розпочалось у 1820 р. П. Дюбрюкс дослідив і описав залишки двох ліній укріплень і акрополя міста, а також склав його план⁷. Вже тоді він вказував на руйнування берегової лінії морем.

У 1918 р. на березі моря в центрі городища виявлено культовий стіл кітітів, що підтверджує локалізацію Кітея в даному пункті⁸. У 1927—1929 рр. Керченським музеєм проводилися невеликі розкопки городища і некрополя, в результаті яких досліджено укріплення в східній частині міста та шість склепів некрополя. На основі одержаних матеріалів Ю. Ю. Марті, який керував експедицією, дав загальний огляд історії міста і визначив хронологічні рамки його існування.

У 1957 р. загін Боспорської експедиції ЛВІА АН СРСР (начальник загону Н. С. Белова) дослідив західну приморську ділянку кріпосної стіни та дві ділянки в центральному і південно-східному районах городища⁹. Вперше була вивчена стратиграфія культурних нашарувань міста, уточнене датування.

З 1970 р. і до наших днів дослідження городища, некрополя та хори Кітея, аж до мису Такіль включно, проводить експедиція Керченського історико-археологічного музею і Білгородського педінституту (начальник експедиції С. С. Бессонова, з 1974 р. — Є. А. Молев).

Роботи на городищі ведуться на чотирьох розкопах (рис. 1). Розкоп I розташований в південно-західній приморській частині городища і являє собою ділянку жилих і господарських споруд міста. Розкоп II розміщений в центральній приморській частині городища і являє собою зольний пагорб, утворений, очевидно, в результаті функціонування тут основного (судячи за розмірами) святилища міста. Розкопи III і IV знаходяться відповідно на північній і східній лініях захисних стін міста. Таким чином, дослідження різних частин міста дають можливість дати всебічну його характеристику.

За стратиграфією та датуючим матеріалом на розкопах I—III ми виділяємо такі шари: перший — IV—III ст. н. е.; другий — I—II ст. н. е.; третій — II—I ст. до н. е. і четвертий — IV—III ст. до н. е.

У центральній частині розкопу IV стратиграфічно виділяється шар останньої чверті V—кінця IV ст. до н. е. Тут же трапилися найраніші знахідки на городищі. Метою даної статті є розгляд матеріалів найранішого періоду історії міста (V—III ст. до н. е.).

Культурний шар IV—III ст. до н. е. на розкопі I являє собою щільний сірувато-коричневий суглинок, насичений будівельними рештками, керамікою, кістками тварин, черепашками устриць, мідій, слимаків, а також окремими включеннями сажі, попелу та печини. У ряді місць він має зеленувате забарвлення, що, вірогідно, пов'язане з наявністю значної кількості органічних плиток. У шарі помітні сліди

руйнувань і пожеж. Горілий шар простежується під глиняною подушкою кладок 26 і 27 римського часу, поблизу елліністичних кладок 28 і 29 (рис. 2). Досліджено розкоп площею 585 м², потужність шару IV—III ст. до н. е. — 0,5—0,8 м. У шарі виявлено рештки трьох споруд з кам'яними стінами, два вогнища, десять ям.

Споруда «А» представлена кладками 1-а і 9. Розміри споруди та її план встановити неможливо у зв'язку з вибором каміння і руйнуванням шару ямами пізнішого часу. Товщина стін споруди — 0,8 м. Складені вони із великих і середніх каменів, орієнтовані за сторонами світу. Зовнішня поверхня каменів трохи підтесана. Стіни лежать на чи-

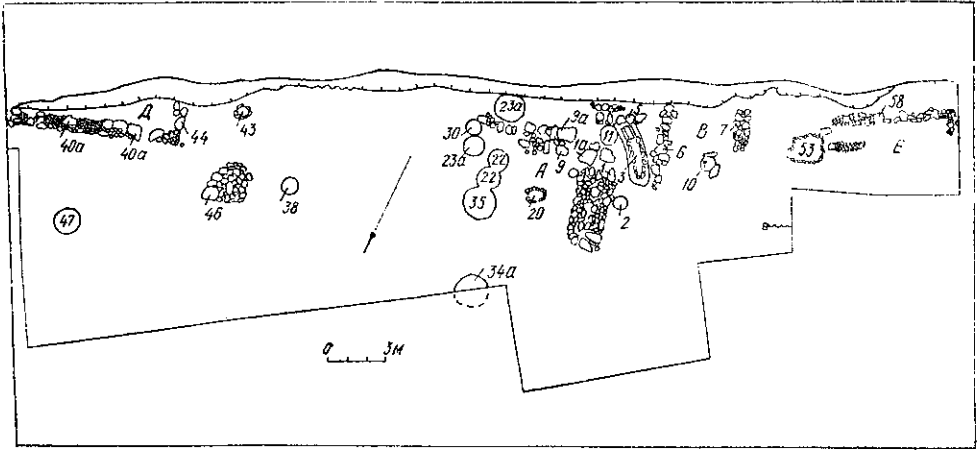

Рис. 2. Архітектурні залишки IV—I ст. до н. е.:
А, В, Д, Е — приміщення; цифри вказують номер кладок і ям.

стому гумусованому ґрунті, який служив підлогою приміщення. Майже в центрі приміщення на підлозі збереглися залишки прямокутного вогнища 20 розмірами 0,6×0,9 м. Стінки вогнища складені із дрібного каміння, дно — земляне. Аналогічно побудовані майже всі інші вогнища Кітею. Знахідки на підлозі приміщення нечисленні: кілька фрагментів елліністичних амфор, пірамідальне грузило, ніжки ковпачкової та родоської амфор, фрагмент великого чорнолакового кіліка, що дозволяють датувати час його виникнення другою половиною IV ст. до н. е. У другій половині III ст. до н. е. споруду «А» перебудували. До стін, розібраних до фундаменту, було прибудовано ще один панцир, який за шириною і технікою кладки не відрізнявся від раніше існуючих стін. Останні перекривалися підлогою, що являла собою глинистий ґрунт з включеннями вапнякової крошки поблизу стін. Стіна 1-а опинилась при цьому на 0,3 м нижче фундаменту прибудованої до неї із заходу стіни 1. Стіна 9, навпаки, опинилась трохи вище стіни 9-а, прибудованої до неї з півдня, що пов'язано, очевидно, з руйнуванням берега. Над кладкою 1-а виявлено ніжку сінопської амфори III ст. до н. е. і фрагмент мегарської червонолакової чаші III—II ст. до н. е. (рис. 3, 4). На підлозі приміщення трапилась пантікапейська монета із зображенням голови Аполлона на аверсі і легенди ПАН на реверсі, яка дає таку саму дату і вказує на час перебудови приміщення. Південна його стіна збереглася в довжину на 8,7 м, західна — на 5,6 м. Східна і північна стіни не збереглися.

До часу перебудови споруди «А» відносяться ями 23-а, 30, 29-а, 22, 28 в південно-східній частині, яма 11 і водозлив 3 у південно-західному кутку приміщення і яма 2 поблизу західної стінки. Всі ці споруди, очевидно, становлять єдиний комплекс з приміщенням «А». Менш вірогідний зв'язок з ним ями 34-а, розташованої північніше. Всі ями мають грушоподібну форму і заповнені рихлим попелястим ґрунтом, керамікою, черепашками мідій, кістками тварин. Середні розміри їх:

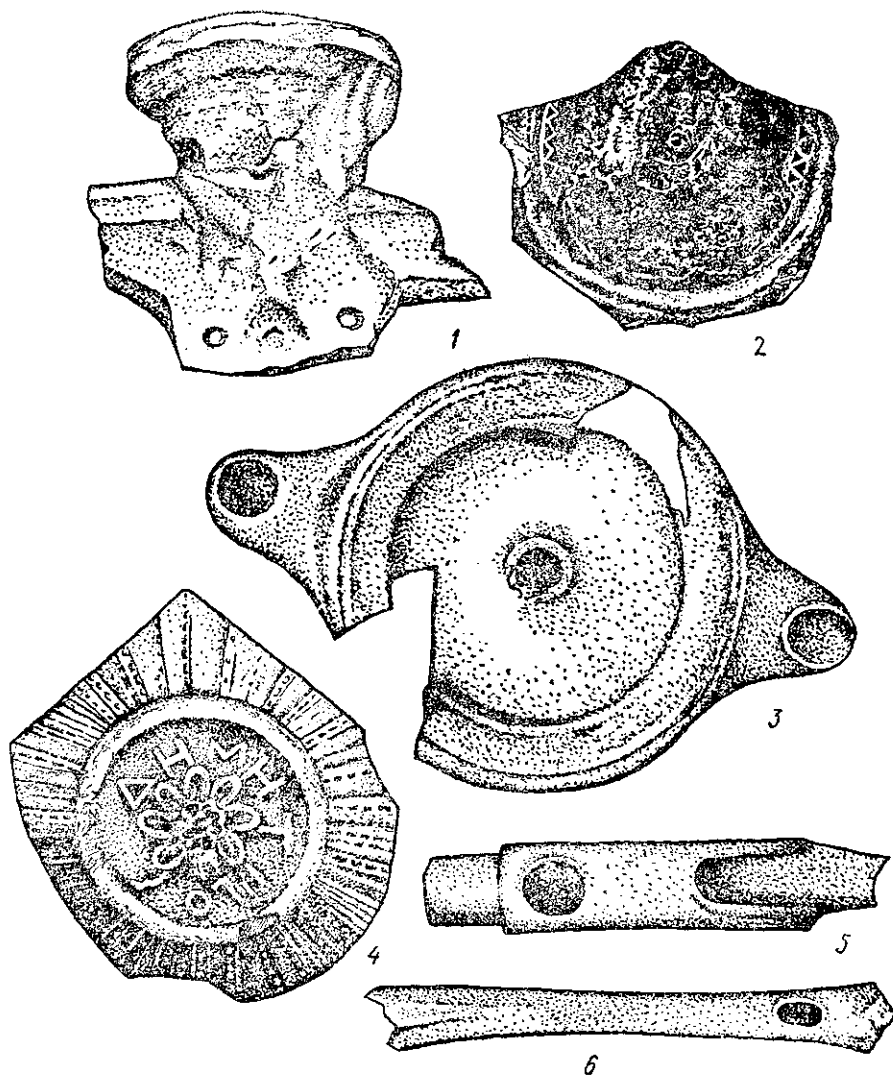

Рис. 3. Знахідки із споруди А:

1 — фрагмент червоноглиняної відкритої посудини; 2 — фрагмент дна з рельєфним медальйоном; 3 — червонолаковий світильник; 4 — донце мегарської чаші; 5 — фрагмент кістяної флейти; 6 — кістяна заготовка для виготовлення флейти або сопілки.

глибина до 2 м, діаметр верху до 1 м, діаметр дна до 1,5 м. Підлогою була материкова скеля.

Водозлив 3 — рідкісна поки що знахідка в Кітеї. Основа його лежить на одному рівні із західною стіною 1 споруди, що дає можливість пов'язати його з перебудовою споруди «А» в другій половині III ст. до н. е. Водозлив викладений із вертикально поставлених кам'яних плиток і зорієнтований з північного заходу на південний схід. Ложе водозливу земляне, довжина збереженої частини — 3,2 м. Південно-східний край заходить за кут приміщення «А» і повертає на схід. У місці повороту він має форму «коритця» з легким вигином каналу. «Коритце» розміром 0,8×0,5×0,25 м, видовбане із цільної вапнякової плити. Північний край водозливу не доходить до ями 2 на 1,2 м. Кінець його розібраний і залишена частина перекрита кам'яною плитою. Горловина ями лежить на одному рівні з водозливом, а дно врізане в материкову скелю. Очевидно, ця яма спочатку була водозбірною, що підтверджується відсутністю знахідок у нижніх шарах її заповнення.

Підводячи підсумок, можна вважати, що приміщення «А» було, очевидно, якоюсь господарською спорудою. Знахідки в шарі на захід від неї великих, добре опрацьованих блоків, бази колони і облицьовувальних плиток із сірого мармуру вказують на можливість існування в цьому районі ордерної будови, з якою могло бути пов'язане приміщення, яке ми розглядаємо.

Привертає увагу яма 34-а, що була місцем викиду тари, грушоподібної форми з діаметром дна понад 3 м. Дно ями — материкова скеля, забите фрагментами амфор та основного посуду. Зібрано фрагменти 17 гераклеїських амфор (з них 12 — з клеймами), 6 амфор Менде, 4 пантікапейських і 3 хіоських з ковпачковими ніжками. Крім того, в ямі чимало фрагментів чорнолакового і простого кухонного посуду, стінка червонофігурної посудини, бронзовий наконечник стріли IV—III ст. до н. е. Час її побудови — друга половина IV ст. до н. е. Після заповнення яма була засипана глиною-білоглазкою на 8 см. Згодом над нею була споруджена яма 34.

У східній частині розкопу, над самим урвищем, виявлено залишки споруди «Д», утвореної кладками 40-а та 44, товщиною 0,8 м. Вона мала прямокутну форму, стінками орієнтована за сторонами світу. План приміщення не відтворюється через руйнування берегової лінії. Фундаменти кладок заглиблені в материкову глину на 0,2—0,3 м і складені з великих плоских каменів. Верхні ряди кладок споруджено із щільно підігнаних дрібних та середніх каменів. Біля південно-західного кутка споруди в стіні 40-а відкрито двірний отвір шириною 0,5—0,7 м. Навпроти нього всередині приміщення розчищено ділянку глинобитної підлоги на вапняковому розчині. У внутрішньому північно-західному кутку приміщення на підлозі лежала роздавлена сінопська амфора IV—III ст. до н. е., яка вказує на час його існування. Поблизу зовнішнього північно-західного кутка споруди виявлено плиту водозливу, яка лежала на рівні підлоги. Довжина збереженої частини стіни 40-а—9,5 м, стіни 44—2 м. У заповненні приміщення виявлено чимало фрагментів стінок амфор, два залізні гвіздки, монету поганої збереженості, два куски шлаків¹⁰ та фрагмент червоноглиняної посудини (рис. 3, 2).

На 2,5 м західніше стіни 44 виявлено яму 43, стінки якої обкладено рваним камінням на глиняному розчині. Яма мала форму зрізаного конуса і закривалася округлою кам'яною плитою. Горловина її викладена плоскими кам'яними плитами, в яких прорізано паз для кришки, вони лежать на рівні підлоги приміщення «Д»; з ним вона, очевидно, і була пов'язана. Глибина ями 1,5 м. Знахідок у ній немає. Очевидно, яма являла собою водозбірну цистерну.

На північний захід від споруди «Д» збереглися залишки невеликої вимостки 46, яка також лежала на рівні підлоги приміщення. Вимостку складено із невеликих плоских кам'яних плит, що лежали на материковій глині. Її розміри 2×2 м. Можливо, це залишки вимощеного дворику, які разом з ямою 43 входять в комплекс споруд, пов'язаних з будівлею «Д».

Приміщення «Д», очевидно, було жилим, із входом у двір через отвір у стіні 40-а. Двір розміщувався північніше і західніше приміщення, мав водозлив.

У західній частині розкопу, в шарі IV—III ст. до н. е., відкрито залишки приміщення «Е». Воно мало прямокутну форму, витягнуту із заходу на схід, що, очевидно, було характерним і для приміщення «Д», і являло собою господарський підвал. Підвал утворено кладками 7, 58, 59 і, можливо, 65. Найкраще збереглися кладки 7 та 58, які обмежували приміщення з південного та східного боків. Вони викладені із дрібних і середніх каменів на глиняному розчині і збереглися на висоту трьох рядів. У кладці 58 зберігся двірний отвір шириною 1,3 м, вимощений двома великими плоскими кам'яними плитами. Кладка 59, що обмежувала приміщення із заходу, поганої збереженості. Вона

споруджена впритул до кладки 58 з бутового каміння різних розмірів без розчину. Згодом, при перебудові приміщення, її частково розібрали. Кладка 65 відкрита лише частково, і тому її зв'язок з приміщенням «Е» умовний. Вона збереглася на висоту одного ряду і складається з невеликих неопрацьованих каменів, за винятком крайнього східного каменю кладки, який трохи підтесаний і має паз для одвірку. Кладка викладена без розчину.

У східній частині приміщення «Е» на підлозі біля кладки 7 йде шар камки і сажі товщиною 2—3 см. На каменях, які лежали на під-

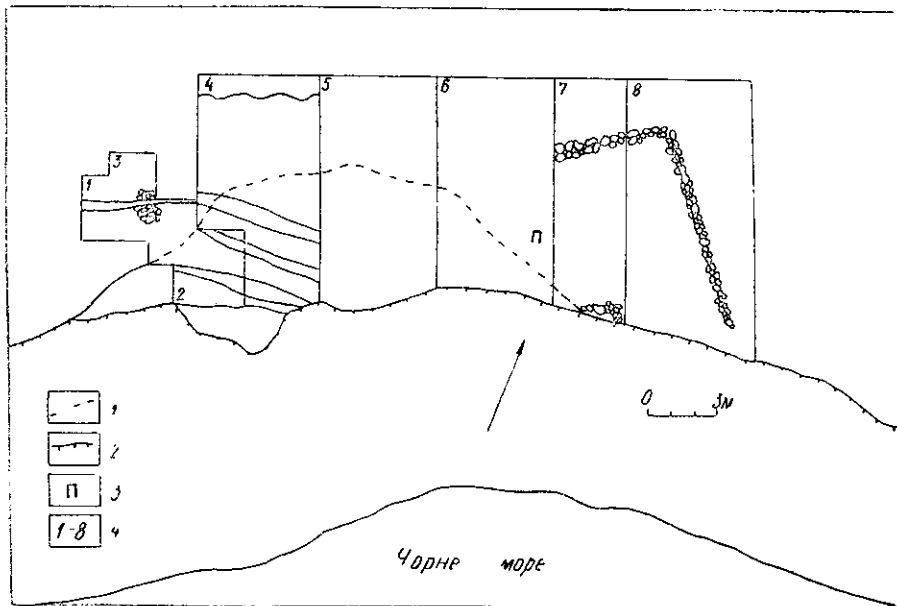

Рис. 4. Розкоп II. План:

1 — лінія обриву до розкопок; 2 — сучасна лінія обриву; 3 — піфос; 4 — номери квадратів.

лозі, збереглися відбитки стебел рослин. У заповненні споруди трапилися залишки обгорілих зерен пшениці та ячменю, кілька уламків червоноглиняних і ліпних посудин, ліпне та гончарне грузила, фрагмент рельєфу у вигляді гомілки та ступні, вирізаний у пористому вапняку. Під стіною 58 виявлено пантікапейську монету 375/340 рр. до н. е., яка дає дату побудови стіни. Судячи за знахідками, приміщення «Е» загинуло від пожежі у другій половині III — початку II ст. до н. е.

Вивчення архітектурних залишків розкопу дає можливість поки що зробити лише загальні висновки. По-перше, очевидним є факт спорудження приміщень з орієнтацією їх стін за сторонами світу. По-друге, ці споруди були прямокутними в плані і витягнуті з заходу на схід. По-третє, в кінці III—початку II ст. до н. е. їх перебудовували. Не виключено, що при цьому споруда «Е» ввійшла в один комплекс з приміщенням «А».

Розкоп II був закладений на високому зольному пагорбі в центрі городища. Площа збереженої частини пагорбу близько 3750 м². Висота від рівня материкової скелі до найвищого пункту в квадраті 4—12 м. Відкрито зольник площею близько 300 м². Шар IV—III ст. до н. е. простежено лише на квадратах 1, 2, 4 та 5, загальною площею 145 м². Він являє собою світло-сірий щільний суглинок, насичений включеннями золи, сажі, камки, кераміки, кісток тварин, великих шматків печини, черепашок устриць, мідій, слимаків (рис. 4—6). На розкопаній ділянці шар нахилений на південь, захід і схід, складаючи, очевидно, центральну частину зольного пагорбу. Потужність культурного шару 3,6—5 м, що становить майже половину загальної висоти всього золь-

ника. Починаючи з 36-го штика в шарі йде матеріал виключно середини IV — початку III ст. до н. е., а з 45-го штика — середини V — першої чверті IV ст. до н. е., хоча стратиграфічно різниця між шарами не простежується. Розміщення зольних прошарків дозволяє припустити, що в давнину тут знаходилося два пагорби, пізніше перекриті загальним насипом. У південній частині квадратів 4 і 5 простежується північний схил одного з пагорбів (рис. 5; 6). Другий пагорб, що зберігся в північній частині квадратів, більший. Центр його — на стику квадратів 4 і 5. У нижній частині шару тут йдуть потужні прошарки глини та печини, під якими на материковій скелі знайдено найраніший матеріал.

Дно зольника, на якому лежить шар, являє собою на більшості квадратів материкову скелю. У південній частині розкопу скеля перерізана тріщинами, між якими йде материкова світло-зелена глина, потужністю до 1,4 м. Знахідки і характерний ґрунт нижнього шару зольника трапляються тут лише в тріщинах. При зачистці дна в квадратах 4 і 5 помітні сліди підтесування скелі і її нахил на північ і захід, тобто до центральної частини зольного пагорбу. Виявлена тріщина в скелі, що йде в північній і західній борти. Таким чином, складається враження, що на квадратах 4 і 5 проводилася цілеспрямована побудова площадки, в ході якої було знято передматериковий шар глини і проведено підтеску скелі з нахилом до центру площадки. Не виключено, що тріщина, виявлена нами в північно-західному куті розкопу (квадрати 4 і 5), також є спеціально видовбаним у скелі котлованом, що підлягає перевірці розкопками в західному та північному напрямках. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що культова площадка в зольнику I Мірмекія також споруджувалася спеціально, з цією метою залишки стін та підлоги ранніх приміщень були перекриті шаром (15—20 см) чистої жовтогарячої глини. Поверхня цього шару підвищувалася над стінами будови, мала різкий нахил із зовнішнього боку і невеликі западини в середині приміщення¹¹. Отже, слід припустити, що для зольників середини V—IV ст. до н. е. характерне спорудження спеціальної площадки для відправи культових обрядів.

Склад і характер знахідок шару в багатьох випадках збігаються з матеріалами зольника I Мірмекія¹². Переважають фрагменти амфор, серед яких більшість гераклейських. На другому місці — амфори Хіосу (включаючи амфори з ковпачковими ніжками), далі — амфори Фа-

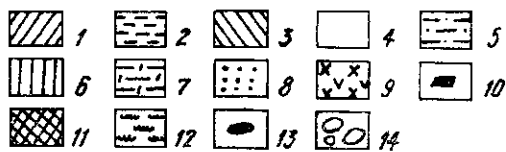
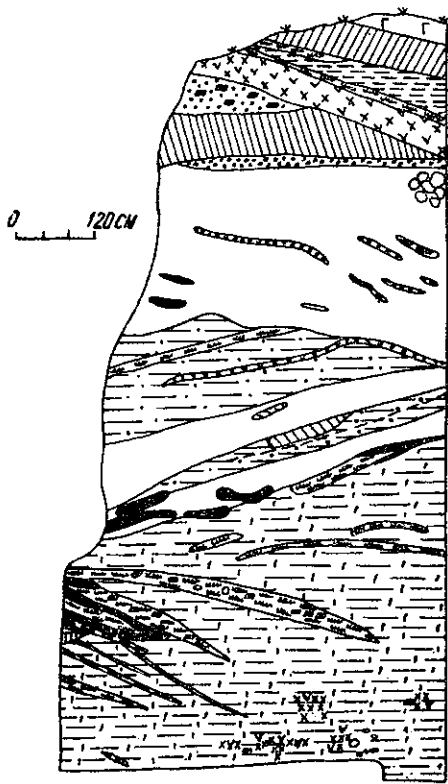

Рис. 5. Розкоп II. Профіль західного борту квадрата 4:

1 — гумус; 2 — світлий зольний суглинок; 3 — темний зольний суглинок; 4 — сіро-жовтий суглинок; 5 — темно-зелений суглинок; 6 — жовта глина; 7 — світло-сірий суглинок; 8 — товчена черепашка; 9 — скупчення мідій та равліків; 10 — печина; 11 — камка; 12 — зола; 13 — сажа; 14 — каміня.

соса, Сінопи, Пантікапея, Менде, Візантія. Інші центри представлено незначною кількістю знахідок (табл. 1; 2). Серед хіоських амфор сім ніжок, що датуються третьою чвертю V ст. до н. е.¹³ Цікаве графіті на горлі фасоської амфори «[ι]»αμετρα» — «безмірна», що свідчить, можливо, про якусь регламентацію нестандартної тари на Фасосі.

На другому місці за кількістю йде чорнолаковий та розписний посуд. Як правило, це фрагменти кіліків, рибних блюд, канфарів, сільниць, кратерів, гідрій, лекіфів і т. д. Численними є фрагменти столового посуду, бальзамаріїв, теракот, світильників. Н. І. Новосадський згадує про наявність світильників у святилищах як атрибутів культу Деметри¹⁴. Чимало трапилося їх і в святилищі Деметри в Німфеї¹⁵.

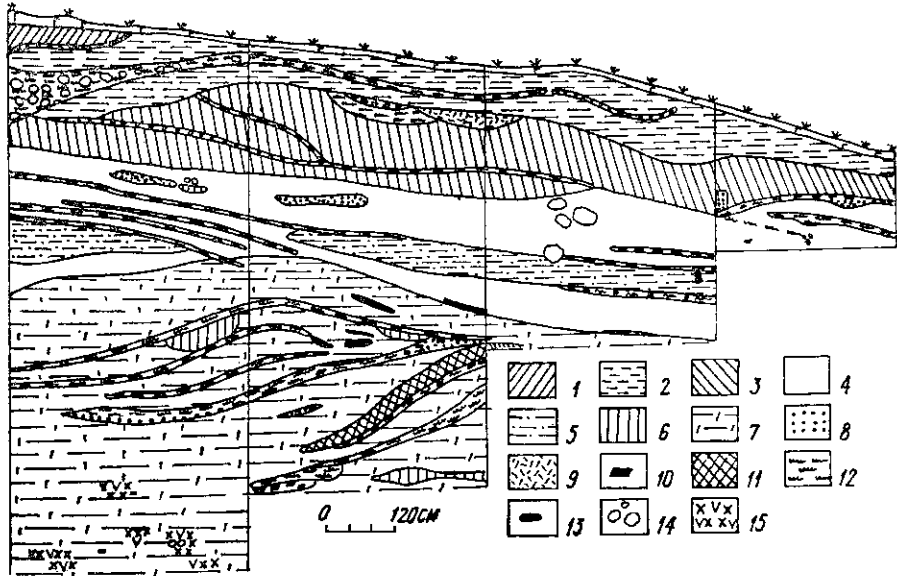

Рис. 6. Розкоп II. Профіль північного борту квадратів 4—7:

1 — гумус; 2 — світлий зольний суглинок; 3 — темний зольний суглинок; 4 — сіро-жовтий суглинок; 5 — темно-зелений суглинок; 6 — жовта глина; 7 — світло-сірий суглинок; 8 — товчена черепашка; 9 — скупчення кераміки; 10 — печина; 11 — камка; 12 — зола; 13 — сажа; 14 — каміння; 15 — скупчення черепашок.

У кітейському зольнику теракоти нечисленні (рис. 7, 1—7). На відкритих ділянках трапилися статуетки богині, яка сидить на троні, голівка чоловічого божества, імовірно, Сатира, фрагмент ноги статуетки. Монети в зольнику цього часу нечисленні — всього шість.

Графіті шару — численні та різноманітні: посвячення Матері Богів (Кібелі), Зевсу, Аполлону, Гераклу¹⁶, Деметрі, Артеміді, Артеміді і Деметрі (рис. 8). За винятком посвячення Деметрі, яке зроблене на вінцях кіліка, всі інші на денцях посудин — у лігатурах і абрєвіатурах. Однак виявлення їх в зольнику-есхарі дозволяє віднести до розряду посвячень божеством¹⁷. Різноманітність посвячень дає можливість вважати, що Кітей був загальним культовим центром з цілим рядом святилищ.

На розкопі III площа розкопаної ділянки становить 155 м², потужність шару IV—III ст. до н. е. — 0,3—0,5 м (рис. 9). За своїм характером він такий же, як і на розкопі I. У шарі трапився фундамент стіни фортеці (кладка 3), кладка якої складається з двох панцирів із забутовкою між ними бутом і глиною сірувато-брунатного кольору (рис. 10). Каміння зовнішнього панциря потужніше і підтесане із зовнішнього боку. Товщина кладки — 2,8—2,9 м. Судячи за стратиграфією шарів на розкопі, для спорудження стіни 3 було викопано котлован, отож, стіну було побудовано дещо пізніше.

Стратиграфія шарів IV розкопу дещо інша (рис. 11). Тут розкопано ділянку площею 230 м². Найраніший шар являє собою зеленува-

Таблиця 1. Співвідношення знахідок амфор за центрами і часом*

IV—III ст. до н. е.	Кількість	II ст. до н. е.— I ст. н. е.	Кількість	II—IV ст. н. е.	Кількість	V ст. до н. е.	Кількість
Гераклея	448	Синопа	50	Амфори з жолоччастими вінцями Кітей(?)	20	Хіос	8
Синопа	103	Ясноглиняні з двоствольними ручками	39		7	Протофасос	2
Фасос	113	Червоноглиняні з двоствольними ручками	4	Тип фанаторійських	6		
Пантикапей	98	Амфори з конусоподібними денцями	36	Тип кнідських	4		
Хіос	183	Кос	22				
Менде	55	Тип елісаветівських	4	Тип мірмекійських	4		
Тип усть-лабинських	10	Тип яблунівських	3				
Тип Солоха I	16	Амфори коричневої глини (Колхіда)	3	Тип Харакських	2		
Візантій	40	Херсонес	5	Рожевоглиняні	1		
Херсонес	12	Амфори з шипоподібними ручками	7	Невизначені	40		
Родос	3	Родос	2				
Кос	4	Ясноглиняні з витягнутим туловом	1				
Кнід	1	Ясноглиняні I ст. н. е.	1				
Амфори коричневої глини (Колхіда)	4						
Невизначені	8						
Всього	1100 (80,1%)	Всього 177 (12,8%)		Всього (6,4%)	88	Всього (0,8%)	10

* Враховувалися лише цілі ніжки.

Таблиця 2. Співвідношення знахідок клейм

IV ст. до н. е.	Кількість	III ст. до н. е.	Кількість	II ст. до н. е.	Кількість	Невизначені	Кількість
Гераклея	123	Гераклея	1	Синопа	14	Гераклея	33
Синопа	20	Синопа	16	Родос	10	Синопа	11
Фасос	25	Фасос	2			Родос	12
Хіос	2	Родос	—			Фасос	6
		Кнід	2				
		Херсонес	2				
		Кос	1				
Всього	170 (60,3%)	Всього	24 (8,5%)	Всього	24 (8,5%)	Всього	62 (22,7%)

то-жовтий суглинок, який залягає на невеликому просторі під кладками 2 і 3 у центральній частині розкопу. Потужність — 0,6—0,7 м. Серед знахідок шару переважають фрагменти амфор (зокрема, два вінця і ніжка хіоської пухлогорлої амфори третьої чверті V ст. до н. е.). Із іншого датуючого матеріалу в шарі трапилося два фрагменти стінок чорнофігурного лекіфа першої чверті V ст. до н. е. і два уламки невизначеної посудини, можливо, ольпи, що датуються другою половиною VI ст. до н. е.¹⁸, червоноглиняний відкритий дворіжковий

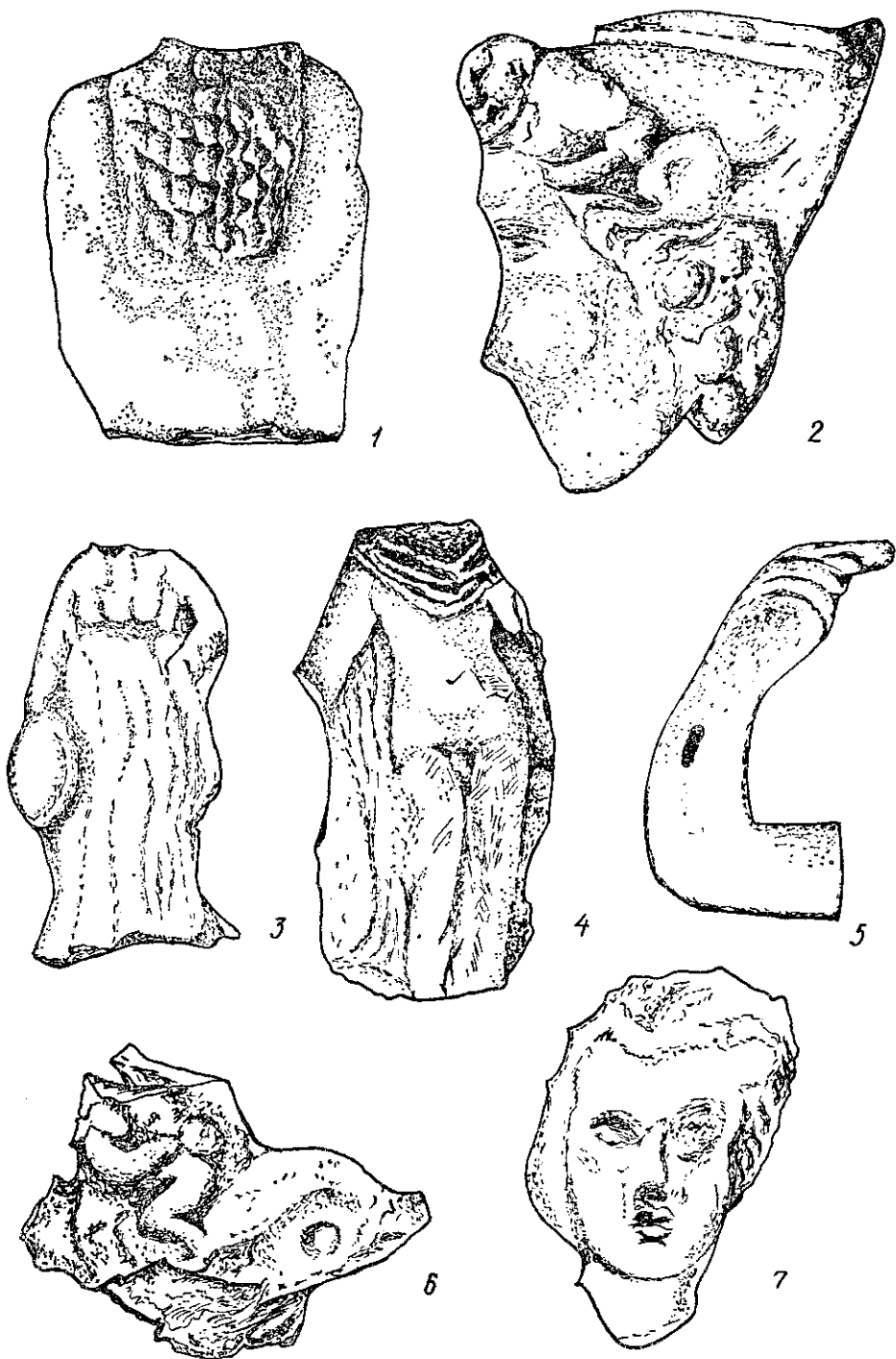

Рис. 7. Теракоти:

1 — фрагмент привісної іонійської теракоти; 2 — фрагмент протоми Менади; 3 — жінка з тимпаном; 4 — Геракл; 5 — апотропей; 6 — Ерот на дельфіні; 7 — голівка Афродіти (?).

світильник¹⁹. Серед каміння кладки стіни фортеці виявлено ручку гераклійської амфори з клеймом другої половини IV ст. до н. е. Все це дає можливість датувати шар останньою чвертю V—кінцем IV ст. до н. е. і віднести побудову кріпосної стіни в цьому районі міста до кінця IV ст. до н. е.

Східна ділянка стіни фортеці Кітея (кладка 1) відкрита на 15 м. Стіну викладено з двох панцирів великих, підтесаних з лицьового боку блоків та забутовки між ними із дрібного і середнього каміння з глиною. Каміння зовнішнього панциря ретельніше підтесане. Торці плит, що обернені у внутрішню частину стіни, в обох випадках необроблені. Товщина стіни 3,2 м. Висота не простежується із-за прибудови допоміжного панциря в середині I ст. н. е. За характером кладки східна частина стіни фортеці Кітея подібна устрою стін Мірмекія і Тірітакі²⁰.

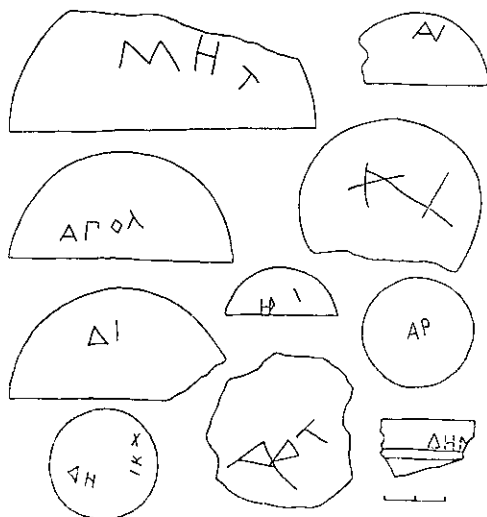

Рис. 8. Графіті із зольника.

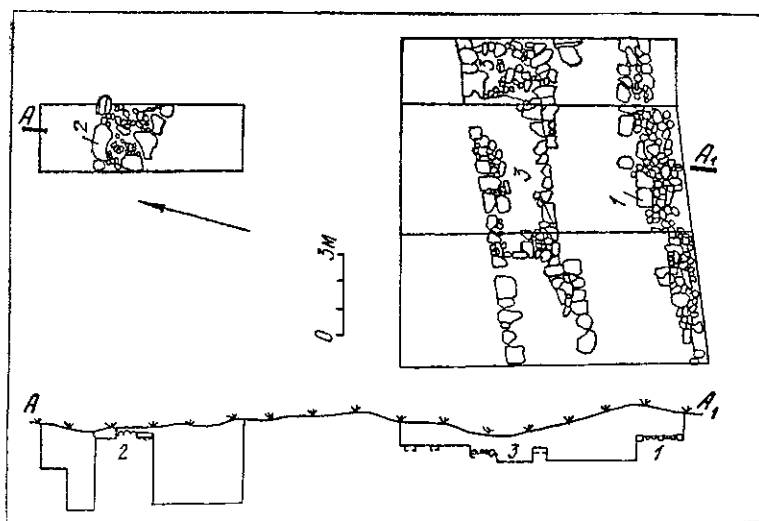

Рис. 9. Розкоп III. План і профіль. Цифрами позначено номери кладок.

Досліджені матеріали дозволяють дещо точніше визначити час виникнення міста і дати оцінку інтенсивності міського життя в ранній період його існування. Як вже визначалося, найраніший матеріал з городища представлений фрагментами чорнофігурних і червоноглиняних посудин, ручок хіоських глечиків, відкритих світильників (рис. 3, 3), а також одиничними уламками хіоських пухлогорлих амфор останньої третини V ст. до н. е. Найчисленніші ці знахідки в зольнику. Стратиграфічно шар V—IV ст. до н. е. на зольнику виділяється, хоча починаючи з відміток 28, 30 (45 штика) йде матеріал виключно середини V — першої чверті IV ст. до н. е. На розкопі IV нами виділено шар останньої чверті V — початку IV ст. до н. е. Таким чином, за матеріалами городища час виникнення Кітея — остання чверть V ст. до

н. е. * Матеріали некрополя уточнюють цю дату серединою V ст. до н. е. Поховання 9 виконано за грецьким обрядом (могильна яма прямокутної форми вирубана в материковій скелі, кістяк випростаний на спині, орієнтований головою на схід) і датується протофасоською амфорою початком V ст. до н. е.²¹ Враховуючи факт виробництва протофасоських амфор переважно протягом V ст. до н. е.,²² можна припустити існування міста вже в середині V ст. до н. е. Фрагменти протофасоської та хіоської пухлогорлих амфор виявлено ще в двох зруйнованих похованнях некрополя.

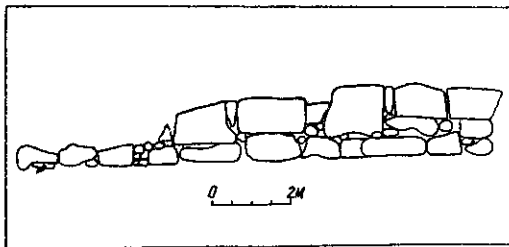

Рис. 10. Розкоп III. Стіна 3, вигляд з півночі.

Перший розквіт міста, найвищий підйом його економічного і культурного життя припадають на IV—III ст. до н. е. У цей час місто підтримує торгові зв'язки з містами Іонії, Афінами, причорноморськими центрами. Серед продукції, що ввозилася в амфорній тарі, переважає імпорт з Гераклеї (табл. 1; 2). Така важлива роль в економіці Кітею гераклеїського ввозу в сполученні з руйнуваннями і пожежами, сліди яких відкриті в шарі на розкопі 1, дозволяє припустити участь міста в політичних подіях другої половини III ст. до н. е., а саме у боротьбі Спартокідів за Феодосію²³. Можливо, кітейці підтримали гераклеотів, за що згодом були покарані Спартокідами.

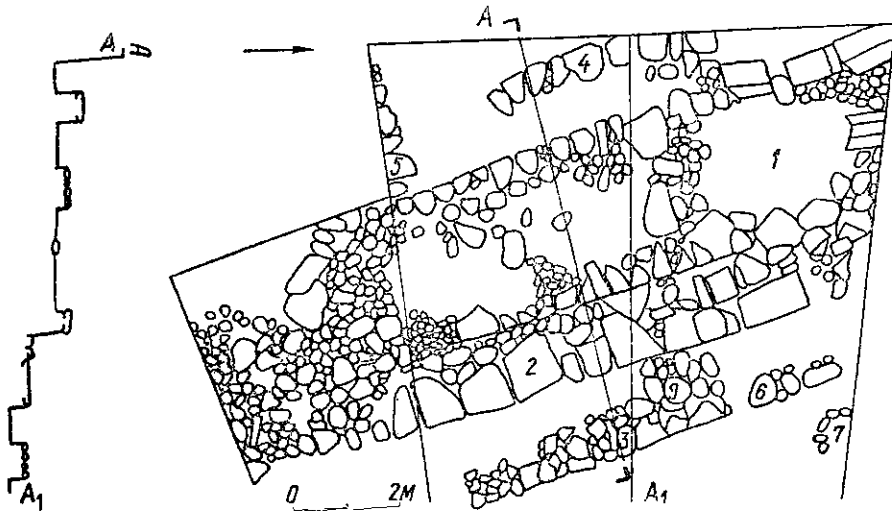

Рис. 11. Розкоп IV. План і розріз. Цифрами позначено номери кладок.

Важливу роль в економіці Кітею відігравала Синопа, звідки завозили не тільки вино та маслинову олію, але також черепицю, лутерії. Про зв'язки з Ольвією свідчить лише знахідка єдиної поки що монети цього міста в Кітеї. Цікаво відзначити і знахідки колхідських амфор²⁴.

Про власні ремесла Кітея свідчать знахідки залишків керамічних шлаків, що датуються другою половиною IV ст. до н. е.²⁵, ліпних заготовок грузил, приготовлених для обпалу і складених навколо вогнища, гончарного стеку, лошил, фрагментів червоноглиняного посуду боспорського виробництва. Серед останніх привертає увагу фрагмент відкритої червоноглиняної посудини, що є частиною вінець з носиком-

* Знахідки, що датуються більш раннім часом, трапляються дуже рідко.

зливом, що розширюється (рис. 3, 1). Під зливом — рельєфне зображення голови Сатира. Збереглася частина витих ручок посудини. Фрагмент датується кінцем IV ст. до н. е. Аналогічний уламок трапився в Пантікапеї*.

Для металургійного виробництва в Кітеї використовувалася і привізна руда, підтвердженням чого є знахідки шлаків з іншим хімічним складом²⁶.

Знахідки кістяних голок для плетіння сіток, ручок, фрагментів гребенів, гудзиків, заколки для волосся з наверхшам у вигляді жіночої голівки, фрагменту сопілки та заготовки для її виготовлення вказують на розвинуте косторізне ремесло. Привертають увагу останні знахідки (рис. 3, 5; 6). Фрагмент сопілки виготовлений з трубчастої, гладко відполірованої кістки, з округлими отворами з обох боків. Діаметри отворів — 1 см, сопілки — 1,6, товщина кістки — 3 см. Заготовка для виготовлення сопілки також являє собою трубчасту кістку. На ній зберігся один овальний отвір, діаметром 1,6×0,9 см. Заготовка, як і вищезгаданий фрагмент, є рідкісною знахідкою і не має аналогії на Боспорі.

Як і всі міста-держави, Кітей мав велику сільськогосподарську хору. Як показує аерофотографування, територія, що прилягає до городища, була розбита на клери. Вже для раннього періоду існування міста характерні значні зерносховища у вигляді заритих у землю піфосів. В останніх та культурному шарі знайдено залишки зерен ячменю, пшениці. Важливу роль землеробства в житті міста підтверджують досить часті знахідки жерновів, ступок, товкачів, розтиральників. Про існування виноградарства та виноробства в Кітеї свідчать знахідки виноградної лози на східній ділянці некрополя, цем'янки на розкопі I і тарапанів.

Певну роль відіграло скотарство. Osteологічний матеріал представлено овечими астрагалами, кістками корів, свиней, кіз та собак. Особливо численні вони в шарі III—II ст. до н. е. в районі східної ділянки стіни фортеці. Найбільш розвинутим після землеробства в Кітеї було рибальство. На території міських кварталів, в зольнику, в заповненні господарських ям багато кісток риб, черепашок, мідій, устриць. Серед кісток риб в шарі IV—III ст. до н. е. переважають осетрові. Трапляються також хребці дельфінів. Про розвинуте рибальство свідчать також численні знахідки голок для плетіння сіток, рибальських грузил, бронзових гачків.

Всі розглянуті матеріали шару IV—III ст. до н. е. з городища вказують на переважно еллінський етнічний склад населення міста. Це підтверджується і ранніми похованнями некрополя, обряд поховання яких чисто грецький²⁷. Надгроб'я Ханака, сина Деметрія, єдине свідчення про культурний вплив місцевого населення.

Таким чином, Кітей кінця V—III ст. до н. е. — одне із типових малих міст європейського Боспору.

Е. А. МОЛЕВ

Боспорский город Китей IV—III вв. до н. э. (по материалам раскопок 1970—1981 гг.)

Резюме

В статье рассмотрены материалы, относящиеся к раннему периоду существования Китея V—III вв. до н. э. Исследованы участки, занятые жилыми и хозяйственными помещениями, культовый район с большим зольником, оборонительные стены города. По материалам городища и некрополя уточняется дата возникновения Китея — середина V в. до н. э. Определяется время первого расцвета города (IV—III вв. до н. э.), связанного с экономическим и культурным подъемом. Исследуются торговые связи и хозяйство.

* Обставини і місце знахідки невідомі. Зберігається в Керченському музеї, інв. № К-1164.

- ¹ Молев Е. А., Молева Н. В. Разведки на мысе Такиль. — АО 1976, М., 1977, с. 342.
- ² Жебелов С. О. вважав назву міста туземною. Див.: Жебелов С. А. Боспорские этюды. — ИГАИМК, 1934, № 104, с. 8. До сьогодні це припущення вважалось загальноновизнаним. Див. наприклад, *Gajdukevič V. F. Das Bosporanische Reich.* — Berlin, 1971, S. 195.
- ³ Белецкий А. А. Древняя оронимия Греции. — АБ, 1978, вып. 3, с. 15.
- ⁴ SC, I, p. 282. Коментар до Кудеаи.
- ⁵ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. — М., 1970, с. 266.
- ⁶ Ps. Scyl., § 68; Anop. Per. 7, 6; Schol., Apoll. Rod., 399—SC, I, 426—427; Plin. NH, IV, 86; Ptol., III, 6, 5; Steph. Byz., sv.
- ⁷ Дюбрюкс П. И. Описание развалин и следов древних городов. — ЗООИД, 1858, № 4, с. 68.
- ⁸ Марти Ю. Ю. Городища Боспорского царства к югу от Керчи. — ИТОИАЭ, 1928, № 2, с. 103 и сл.
- ⁹ Белова Н. С. Археологические разведки в Китае. — КСИА АН СССР, 1961, вып. 83, с. 83—90.
- ¹⁰ Шлаки визначені в лабораторії Укрчерметгеологія м. Керчі. Аналітик М. П. Бідренко. Хімічний склад шлаків: залізо 55,27%, марганець — 0,02, фосфор — 0,17, ванадій — 0,001, миш'як — 0,004%, що відповідає складу Керченських залізних руд.
- ¹¹ Кастанаян Е. Г. Отчет Боспорской экспедиции 1966 г. — НА ИА АН УССР, № 1966/56, с. 18 [Мирмекий].
- ¹² Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники-эсхары. — КСИА АН СССР, 1965, № 103, с. 31.
- ¹³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1961, № 83, табл. IV, 12.
- ¹⁴ Новосадский Н. И. Елевсинские мистерии. — Спб., 1887, с. 178.
- ¹⁵ Худяк М. М. Из истории Нимфея. — Л., 1962, с. 52.
- ¹⁶ На думку Е. І. Соломонік, так розшифровується лігатура е. Див.: Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978, с. 6.
- ¹⁷ Про місце і визначення графіті залежно від цього див.: Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвини. — ВДИ, 1980, № 2, с. 76—82.
- ¹⁸ Сидорова Н. И. Архаическая керамика из Пантикапея. — МИА, 1962, № 103, с. 102; *Alexandrescu R. La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV e. s.).* — Bucaresti, 1978, pl. 71; cat. 671, 762; p. 102.
- ¹⁹ Крушликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее. — МИА, 1957, № 56, с. 134, рис. 8, 10.
- ²⁰ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. — МИА, 1952, № 25, с. 23, рис. 11; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. — Там же, с. 139, рис. 5—7.
- ²¹ Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея в 1979 г. — АИУ, 1980, с. 118.
- ²² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора, с. 80.
- ²³ Шелов Д. Б. Феодосия, Гераклея, Спартокиды. — ВДИ, 1950, № 3, с. 168—178.
- ²⁴ Грузинські археологи відносять амфори «брунатої глини» до колхідських центрів. Див.: Лордкипанидзе О. Д. Античный мир и древняя Колхида. — Тбилиси, 1966, с. 173; Путуридзе Р. В. Колхидские амфоры эллинистического и позднеантичного времени. — В кн: Тезисы докладов, посвященных полевым археологическим исследованиям в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971, с. 68.
- ²⁵ Хімічний аналіз шлаків і фрагментів кераміки свідчить про використання місцевих глин. Див.: Науменко П. И. Античный период освоения минеральных богатств Керченско-Таманской области. — ГЖ, 1979, 39, № 2, с. 58.
- ²⁶ Марти Ю. Ю. Раскопки городища Китея в 1928 г. — ИТОИАЭ, 1929, 3, с. 15.
- ²⁷ Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея в 1979 г., с. 118; Молев Е. А. Раскопки городища и некрополя Китея. — АО 1980, М., 1981, с. 293—294.